

महाराष्ट्र शासन
अर्थसंकल्प : २०२६-२७
₹ ३१,७९९ कोटी
सामाजिक न्याय विभाग

समर्थन अर्थसंकल्प
अध्ययन केंद्र

१०५ लोटस हाऊस, लिबर्टी सिनेमाच्या बाजूला, बॉम्बे हॉस्पिटल जवळ, सर विठ्ठलदास ठाकरसी मार्ग, मरीन लाईन्स (पू.) मुंबई- ४०० ०२० ☎०२२-२२००३०६०

✉: samarthanmumbai97@gmail.com www.samarthanadvocacy.org

समर्थन

संस्थापक अध्यक्ष : स्व. सदानंद वर्दे

संस्थापक : श्री. विवेक पंडित

अध्यक्ष : अॅड (डॉ.) अशोक येंडे

उपाध्यक्ष : श्री. आशिष कुलकर्णी

कार्याध्यक्ष : श्री. संतोष पाटील

सचिव : डॉ. आशिष भोसले

संपादक : मुक्ता भारती व हिंदप्रभा कर्वे

विश्लेषण आणि संकलन :

रूपेश कीर - ९८९२९३९६१७

विशेष सहाय्य :

स्नेहा घरत, विलास सुर्वे,

निलम काकड, उमेश सांगळे, प्रज्योत म्हादये

व

राजेश्री कदम

नोंदणी क्रमांक :

पब्लिक ट्रस्ट रजिस्ट्रेशन क्र. एफ -

१८९०३, मुंबई

सोसायटी रजिस्ट्रेशन क्र. एम. एस. मुंबई

१५६७/९६ जीबीबीएसडी

प्रकाशक (प्रत्रव्यवहार):

१०५, लोटस हाऊस, लिबर्टी सिनेमाच्या

बाजूला,

बॉम्बे हॉस्पिटल जवळ, सर विठ्ठलदास

ठाकरसी मार्ग,

मरिन लाईन्स (पू), मुंबई - ४०० ०२०

Email:samarthanmumbai97@gmail.com

website : www.samarthanadvocacy.org

लोकशाही बळकट करण्याकरीता

उपेक्षितांचे 'समर्थन'

समर्थन विषयी थोडेसे

धोरणात्मक प्रश्नांवर राज्यातील विविध उपेक्षित समाजघटक व धोरणकर्ते यांच्यामधील दुवा म्हणजे 'समर्थन' राज्याच्या धोरणात्मक निर्णयांमध्ये उपेक्षितांच्या आशा-आकांक्षा प्रतिबिंबित व्हाव्यात, त्यासाठी लोकशाही यंत्रणा अधिक लोकाभिमुख व्हाव्यात हा समर्थनचा उद्देश. समर्थन उपेक्षितांच्या न्याय्य हक्कांचे, त्यांच्या संघर्षांचे.

'समर्थन'च्या कामाचे विविध स्तर

- ग्रामीण संघटनांकडून व ग्रामीण पत्रकारांकडून येणारे लोकांचे प्रश्न समजून घेणे.
- प्रश्नांना राज्यस्तरावर प्रसार माध्यमांद्वारे प्रसिध्दी देणे.
- प्रश्नांवर विविध स्तरांवर चर्चा घडवून आणणे.
- विधिमंडळ सदस्यांपर्यंत प्रश्न पोहोचविणे.
- राज्य स्तरावर विविध लोकशाही यंत्रणांकडे, प्रशासनाकडे प्रश्नांचा पाठपुरावा करणे.
- आवश्यक असल्यास न्याययंत्रणेकडे दाद मागणे.
- ग्रामीण कार्यकर्ते व ग्रामीण पत्रकारांच्या क्षमता व कौशल्ये वाढावित यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- लोकशाही यंत्रणेबाबतची माहिती प्रसारित करणे.
- अर्थसंकल्पासह राज्याच्या महत्त्वाच्या धोरणांचे विश्लेषण करणे.

टिपण वाचण्यापूर्वी थोडेसे...

- ✘ 'समर्थन'ची प्रकाशने सत्तेतील तसेच विरोधातील सन्माननीय सदस्यांना उपयुक्त व्हावीत यासाठी असतात.
- ✘ सदर माहिती टिपण्याचा उद्देश विधिमंडळ सभागृहांमध्ये राज्याच्या अर्थसंकल्पावर होणाऱ्या चर्चेत राज्याच्या अर्थसंकल्पातील माहिती सुलभपणे वाचता यावी आणि त्यामुळे विधिमंडळात दर्जेदार चर्चा व्हावी हा आहे.
- ✘ अर्थसंकल्प हा राज्याच्या धोरणाचा खराखुरा चेहरा असतो, प्राधान्यक्रमाचा आरसा असतो त्यामुळे अर्थसंकल्पातील तरतुदी राज्यातील दीन-दुर्बल घटकांच्या जीवनावर काय प्रभाव टाकतात यावर सभागृहात चर्चा व्हावी अशी अपेक्षा असते.
- ✘ माध्यमे जनमतावर प्रभाव टाकतात त्यामुळे धोरणकर्त्यांना त्याची दखल घ्यावी लागते. हे टिपण माध्यम प्रतिनिधींनाही संदर्भ पुस्तिका ठरावी असा प्रयत्न आहे.
- ✘ सदरची माहिती अर्थसंकल्पीय प्रकाशने, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या वित्तीय अहवाल, विनियोजन लेखे, शासनाच्या विविध विभागांनी, महामंडळांनी प्रकाशित केलेले अहवाल याच माहितीवर आधारित आहे. त्यात शासना व्यतिरिक्त अन्य संस्थांची मते अगर माहिती यांचा आधार घेतलेला नाही. त्यामुळे प्रत्येक माहितीखाली त्या माहितीचा स्रोत दिला आहे.
- ✘ तुलनात्मक अभ्यास करता यावा म्हणून २०१८-१९ पासून २०२४-२५ पर्यंत प्रत्यक्ष खर्च आणि २०२५-२६ सुधारित अंदाज तसेच २०२६-२७ चे अर्थसंकल्पीय अंदाज समाविष्ट केले आहेत.
- ✘ माहिती काटेकोरपणे तपासण्यात आली आहे. तरीही काही त्रुटी राहिल्यास त्या निदर्शनास आणल्या ऋणी राहू.
- ✘ प्रकाशन अधिक माहिती पूर्ण सुलभ आणि प्रभावी व्हावे म्हणून आपल्या सूचनांचे स्वागत आहे.
- ✘ अर्थसंकल्पविषयक अधिक माहिती जाणून घेण्याची कुणाची इच्छा असल्यास या विषयातील अनुभवी पत्रकार, ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ, विषयतज्ज्ञ तसेच निवृत्त सनदी अधिकारी यांचेमार्फत प्रत्य.
- ✘ प्रमुख सामाजिक सेवांचे विभागावर टिपण टप्प्या-टप्प्याने प्रसिध्द करण्यात येईल.

विश्लेषण आणि संकलन :

रुपेश कीर - ९८९२९३९६१७

मार्गदर्शक - विवेक पंडित
संस्थापक, समर्थन

सामाजिक न्याय विभाग

महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या

प्रमुख योजनांची ठळक वैशिष्ट्ये:

१. प्रशासकीय उत्क्रांती आणि विकेंद्रीकरण:

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाचा इतिहास पाहता, १९७२ पासून यात अनेक बदल झाले आहेत. विशेषतः कलम १०० आणि १२३ अंतर्गत अनेक योजना जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरित करणे, हे प्रशासकीय विकेंद्रीकरणाच्या दिशेने टाकलेले महत्त्वाचे पाऊल आहे.

- योजना स्थानिक पातळीवर नेल्यामुळे त्यांची पोहोच वाढली असली, तरी जिल्हा परिषद स्तरावरील कर्मचारी टंचाई आणि निधीचा विनियोग यावर अधिक प्रभावी संनियंत्रणाची गरज अहवालावरून अधोरेखित होते.

२. आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महामंडळांची भूमिका:

- अहवालात महात्मा फुले, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे आणि संत रोहिदास (LIDCOM) यांसारख्या महामंडळांच्या कार्याचा सविस्तर आढावा आहे.
- महात्मा फुले महामंडळ: ५०० कोटींचे भागभांडवल असूनही प्रत्यक्ष कर्ज वितरण आणि वसुली यामध्ये सुधारणेला वाव आहे.
- साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे महामंडळ: मातंग समाजाच्या आर्थिक विकासासाठी कर्ज आणि अनुदान योजनांवर भर दिला आहे.
- संत रोहिदास महामंडळात १९८ मंजूर पदांपैकी १५७ पदे (७९.२९%) रिक्त आहेत. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात रिक्त पदे असताना योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

३. शैक्षणिक क्रांती आणि 'स्वाधार' मॉडेल:

शिक्षण हा विभागाचा मुख्य कणा आहे. 'भारत सरकार मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती' आणि 'राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती' यांसारख्या योजनांमधून हजारो विद्यार्थ्यांना लाभ मिळत आहे.

- स्वाधार योजना: ज्या विद्यार्थ्यांना शासकीय वसतिगृहात प्रवेश मिळत नाही, त्यांना थेट आर्थिक मदत देणे हा एक क्रांतिकारक निर्णय आहे.
- परदेश शिष्यवृत्ती: ७५ विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षणासाठी दिली जाणारी मदत ही जागतिक स्तरावर संधी उपलब्ध करून देणारी आहे.
- मात्र, अनेक ठिकाणी 'निवासी शाळा' आणि 'वसतिगृहांच्या' इमारतींची कामे अद्याप 'प्रगतीपथावर' किंवा 'जागा अप्राप्त' अशा स्थितीत आहेत.

४. सामाजिक सुरक्षा: आधार की मर्यादा?

संजय गांधी निराधार योजना आणि श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजनेद्वारे राज्यातील लाखो वृद्धांना आणि निराधारांना दरमहा १५००/- रुपये अर्थसहाय्य दिले जाते.

- या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी १ हजार ६०० पदे मंजूर असून त्यापाइकी १ हजार ४२२ पदे भरली गेली असून १७८ (१२.५१%) पदे रिक्त आहेत.
- सध्याच्या महागाईच्या काळात ही रक्कम केवळ 'प्रतीकात्मक' ठरण्याची शक्यता आहे. तसेच, उत्पन्न मर्यादेची अट (२१,००० रुपये वार्षिक) अत्यंत कमी असल्याने अनेक गरजू लाभार्थी यातून बाद होऊ शकतात.

५. गृहनिर्माण आणि पायाभूत सुविधा:

'रमाई आवास योजना' ही विभागाची एक महत्त्वाची उपलब्धी आहे, ज्याद्वारे लाखो कुटुंबांना हक्काचे घर मिळत आहे.

- 'दलित वस्ती सुधार योजना' वस्त्यांच्या विकासासाठी पेव्हर ब्लॉक आणि संविधान सभागृहांचा समावेश करून सामाजिक सलोखा जपण्याचा प्रयत्न केला आहे.
- सामाजिक न्याय विभागाचा हा अहवाल डिजिटल ट्रान्सफॉर्मेशन (DBT) आणि थेट लाभ हस्तांतरण यावर योग्य भर देतो. मात्र, काही आकडेवारी चिंतेची बाब आहे:

योजनांचे परीक्षण

१. अनुदानाच्या रकमेतील तफावत (Disparity in Subsidy):

तक्त्याचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, वेगवेगळ्या महामंडळांमध्ये अनुदानाच्या रकमेत मोठी तफावत आहे.

- महात्मा फुले महामंडळ रु.५०,००० पर्यंतच्या प्रकल्पासाठी ५०% म्हणजेच पूर्ण रु.५०,००० पर्यंत अनुदान देऊ शकते.
- याउलट, संत रोहिदास (LIDCOM) आणि अण्णाभाऊ साठे महामंडळामध्ये बऱ्याच योजनांसाठी अनुदानाची कमाल मर्यादा केवळ रु.१०,००० पर्यंत मर्यादित दिसते.
- एकाच सामाजिक न्याय विभागांतर्गत असलेल्या वेगवेगळ्या महामंडळांमध्ये अनुदानाच्या रकमेत अशी विषमता असणे हे अन्यायकारक वाटू शकते, कारण प्रत्येक समाजाची आर्थिक स्थिती आणि गरजा भिन्न असल्या तरी त्यांना मिळणारे शासकीय पाठबळ समान असणे अपेक्षित आहे.

२. प्रशासकीय रिक्त पदांचा अडथळा (Administrative Bottlenecks)

योजना कागदावर खूप प्रभावी वाटत असल्या तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत मोठी प्रशासकीय अडचण आहे.

- LIDCOM (संत रोहिदास महामंडळ) मध्ये एकूण १९८ मंजूर पदांपैकी तब्बल १५७ पदे रिक्त आहेत.
- केवळ ४१ कर्मचारी राज्यातील ३६ जिल्हांचा कार्यभार आणि कोट्यवधींच्या योजना हाताळत आहेत.
- एवढ्या मोठ्या प्रमाणात रिक्त पदे असताना लाभाथर्यांच्या अर्जांची छाननी, कर्ज वितरण आणि वसुली या प्रक्रिया वेळेत पूर्ण होणे अशक्यप्राय आहे. यामुळे योजनांचा लाभ खऱ्या गरजूंपर्यंत पोहोचण्यास विलंब होतो.

३. बँकांच्या सहकार्यावर अति-अवलंबित्व (High Dependency on Banks):

महामंडळाच्या बहुतेक योजना (विशेषतः बीज भांडवल योजना) या बँकांशी जोडलेल्या आहेत.

- यामध्ये महामंडळ केवळ ५% ते २०% हिस्सा देते, तर ७५% भांडवल बँकांकडून कर्ज स्वरूपात येणे अपेक्षित असते.
- ग्रामीण भागातील किंवा अल्पशिक्षित वंचित घटकांना बँकांकडून कर्ज मिळवताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. बँका सहसा तारण किंवा 'क्रेडिट स्कोअर'ची मागणी करतात, ज्यामुळे अनेक गरीब लाभार्थी या योजनांपासून वंचित राहतात. महामंडळाने 'थेट कर्ज' (Direct Loan) योजनेचा विस्तार करणे अधिक फायदेशीर ठरेल.

४. शैक्षणिक कर्जाची व्याप्ती आणि मर्यादा:

महामंडळांनी उच्च शिक्षणासाठी रु.३० ते रु.४० लाखांपर्यंत कर्जाची तरतूद केली आहे, ही स्वागतार्ह बाब आहे.

- मात्र, या कर्जावरील व्याजदर ४% ते ७% दरम्यान आहेत.
- व्यावसायिक अभ्यासक्रम पूर्ण करेपर्यंत विद्यार्थ्यांवर कर्जाचा मोठा बोझ जमा होतो. जर कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न केवळ रु.३ लाखांच्या मर्यादेत असेल, तर अशा कर्जाचे हप्ते फेडणे विद्यार्थ्यांसाठी सुरुवातीच्या काळात कठीण जाऊ शकते.

५. लक्ष केंद्रित केलेल्या योजना (Targeted Interventions):

काही योजना अत्यंत विशिष्ट वर्गासाठी आहेत, ज्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

- उदा. LIDCOM ची गटई स्टॉल योजना ही रस्त्याच्या कडेला काम करणाऱ्या चर्मकारांना हक्काची जागा आणि संरक्षण देते.
- तसेच, महिला समृद्धी योजना आणि महिला किसान योजना महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.

- या योजनांचा विस्तार अधिक मोठ्या प्रमाणावर होणे गरजेचे आहे, जेणेकरून पारंपारिक व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांना आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देता येईल.
- थोडक्यात सांगायचे तर, ही महामंडळे वंचित घटकांसाठी 'आर्थिक कणा' म्हणून काम करत आहेत, परंतु प्रशासकीय रिक्त पदे भरणे आणि बँकांवरील अवलंबित्व कमी करून थेट अर्थसहाय्य वाढवणे या दोन गोष्टींवर शासनाने भर दिला तरच या योजनांचा वास्तविक प्रभाव अधिक जाणवेल.

योजनांवर होणारा परिणाम:

१. रिक्त पदे: क्षेत्रीय कार्यालये आणि महामंडळांमधील रिक्त पदांमुळे योजनांचा वेग मंदावतो.
२. महसुली खर्च विरुद्ध भांडवली खर्च: बजेटचा मोठा हिस्सा पगारावर आणि अनुदानावर (महसुली खर्च) खर्च होतो, त्या तुलनेत कायमस्वरूपी मालमत्ता निर्मितीवर (भांडवली खर्च) भर वाढवणे आवश्यक आहे.
३. प्रसिद्धीचा अभाव: अनेक योजना असूनही 'व्यापक प्रसिद्धी'साठी मोठ्या निधीची तरतूद करावी लागते, याचा अर्थ तळागाळातील लोकांपर्यंत माहिती अद्याप पोहोचलेली नाही.

महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या सद्यस्थितीचा निष्कर्ष आणि त्यावरील उपाययोजना:

१. योजनांचा निष्कर्ष (Conclusion):

- योजनांची व्यापकता पण अंमलबजावणीत अडथळे: विभागाकडे शिक्षण, घरकुल आणि सामाजिक सुरक्षेच्या अत्यंत प्रभावी योजना आहेत. मात्र, प्रशासकीय यंत्रणेतील रिक्त पदांमुळे या योजनांची गती मंदावली आहे.
- मानवबळाचे प्रचंड संकट: संत रोहिदास महामंडळासारख्या (LIDCOM) महत्त्वाच्या संस्थेत ७९% पदे रिक्त असणे (१९८ पैकी १५७ पदे), हे धोरणात्मक अपयश दर्शवते. यामुळे कर्ज वाटप आणि पाठपुरावा यावर गंभीर परिणाम होत आहे.
- वित्तीय संस्थांवरील अवलंबित्व: महामंडळांच्या बहुतांश योजना ७५% ते ८५% बँक कर्जावर आधारित आहेत. बँकांकडून मिळणारा अत्यल्प प्रतिसाद आणि कडक अटींमुळे सामान्य लाभार्थी योजनेतून बाद होत आहे.
- पायाभूत सुविधांमधील विलंब: अनेक शासकीय वसतिगृहे आणि निवासी शाळांची बांधकामे केवळ "जागा उपलब्ध नाही" किंवा "प्रशासकीय मान्यता प्रलंबित" असल्यामुळे रखडलेली आहेत.
- अल्प पेन्शन आणि उत्पन्न मर्यादा: संजय गांधी निराधार आणि श्रावणबाळ योजनेअंतर्गत मिळणारे रु.१,००० ते रु.१,२०० चे मानधन आणि रु.२१,००० ची वार्षिक उत्पन्न मर्यादा आजच्या महागाईच्या काळात अत्यंत कमी आहे.

२. उपाययोजना (Measures/Recommendations):

(अ) प्रशासकीय सुधारणा:

- **भरती प्रक्रिया राबवणे:** महामंडळे आणि क्षेत्रीय कार्यालयांमधील रिक्त पदे तातडीने भरण्यासाठी विशेष मोहीम राबवावी, जेणेकरून लाभार्थ्यांना जिल्हा स्तरावर वेळेत सेवा मिळेल.
- **कंत्राटी कर्मचाऱ्यांचे सक्षमीकरण:** जोपर्यंत कायमस्वरूपी भरती होत नाही, तोपर्यंत कंत्राटी कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवून कामाचा भार हलका करावा.

(ब) वित्तीय सुसूत्रीकरण:

- **'शेट कर्ज' मॉडेलचा विस्तार:** बँकांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी महामंडळांनी स्वतःच्या निधीतून 'शेट कर्ज' (Direct Loan) देण्याचे प्रमाण वाढवावे, जसे अण्णाभाऊ साठे महामंडळाने रु.१ लाखापर्यंत केले आहे.
- **उत्पन्न मर्यादेत वाढ:** लाभार्थी निवडीसाठी असलेली रु.२१,००० ची उत्पन्न मर्यादा वाढवून ती किमान रु.१ लाख ते रु.१.२० लाखांपर्यंत नेणे आवश्यक आहे, जेणेकरून अधिक गरजू लोक योजनेत समाविष्ट होतील.

(क) पायाभूत सुविधा आणि शिक्षण:

- **जमीन संपादनासाठी विशेष कक्ष:** रखडलेल्या वसतिगृहांच्या आणि निवासी शाळांच्या जागांसाठी जिल्हाधिकारी स्तरावर स्वतंत्र समन्वयाची गरज आहे.
- **स्वाधार योजनेची व्याप्ती वाढवणे:** वसतिगृहांचे बांधकाम पूर्ण होईपर्यंत 'स्वाधार' योजनेचा लाभ घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढवावी, जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होणार नाही.

(ड) जनजागृती आणि पारदर्शकता:

- **ग्रामस्तरावर प्रसिद्धी:** योजनांची माहिती 'लास्ट माईल' (शेवटच्या माणसापर्यंत) पोहोचवण्यासाठी ग्रामपंचायतींच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिद्धी मोहीम राबवावी.
- **सोशल ऑडिट (Social Audit):** योजनांचा लाभ खऱ्या अर्थाने कोणाला मिळाला, याचे सामाजिक लेखापरीक्षण केल्यास पारदर्शकता येईल.

एकूणच, सामाजिक न्याय विभाग हा 'कल्याणकारी राज्याचा' चेहरा आहे. केवळ कागदावरील तरतुदी वाढवण्यापेक्षा, 'प्रशासकीय रिक्त पदे भरणे' आणि 'बँक कर्जांच्या जाचक अटी शिथिल करणे' या दोन गोष्टी केल्यास हा विभाग खऱ्या अर्थाने वंचित घटकांना न्याय देऊ शकेल.

(स्रोत: सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, कार्यक्रम आंदजपत्रक सन २०२५-२६)

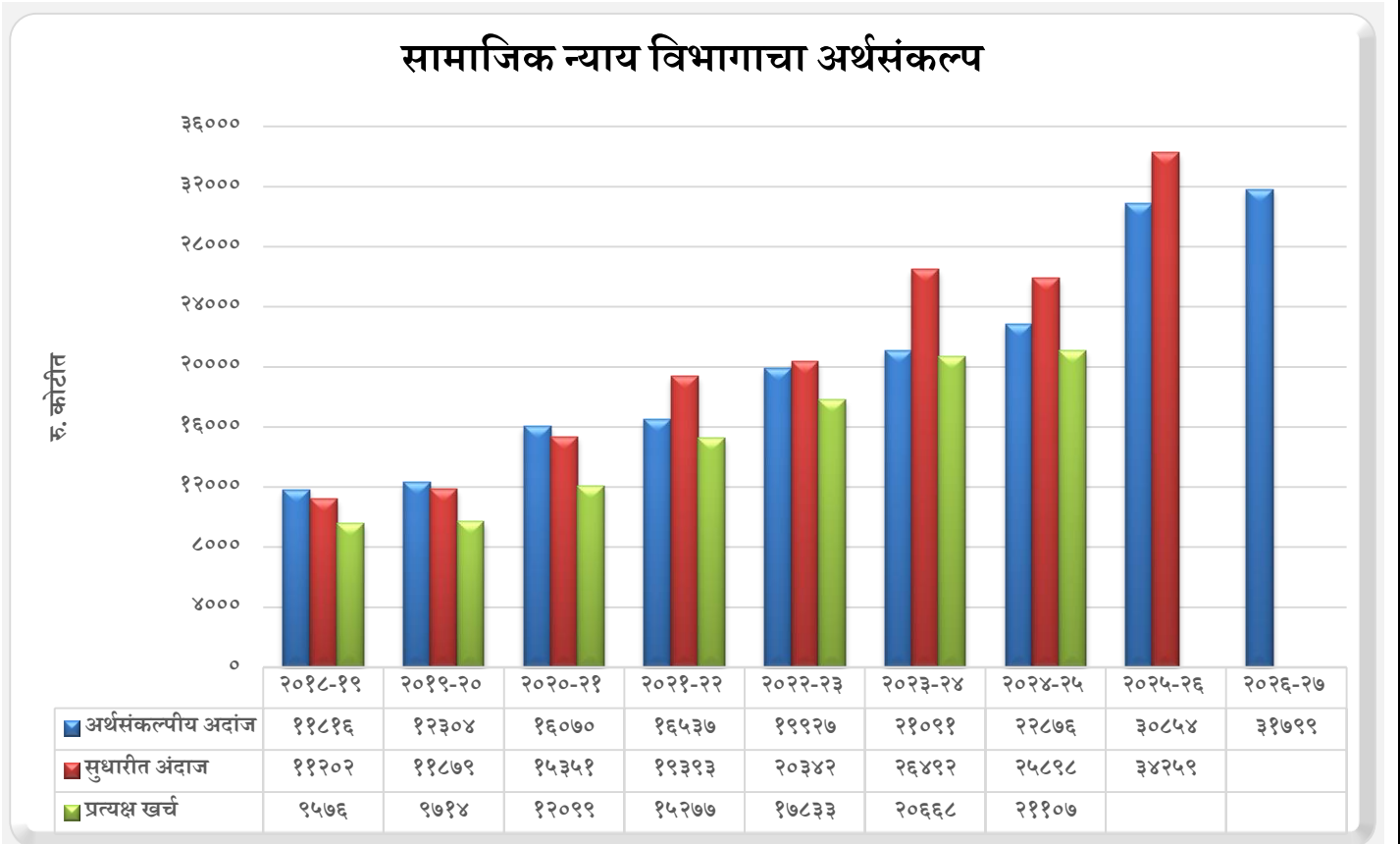
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

समाजाकडून सर्व घटकांना विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास वर्ग, अल्पसंख्यांक, निशक्त व ज्येष्ठ नागरीक इत्यादींना न्याय्य वागणूक आणि सामाजिक लाभांमध्ये समान वाटा प्रदान करणे म्हणजे सामाजिक न्याय होय. भारतीय संविधानात धोरणांची निदेशक तत्त्वे समाविष्ट करण्यात आली असून त्या अनुषंगाने दुर्बल घटकांना समाजातील इतर घटकांच्या समान पातळीवर आणण्यासाठी विविध विकास कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. राज्य शासन अनुसूचित जातीकरीता अनुसूचित जाती उपाययोजना तयार करते. सर्वसाधारण योजनांतर्गत उपलब्ध करून दिला जाणारा निधी व लाभाव्यतिरिक्त अनुसूचित जाती उपयोजनेद्वारे संबंधित समुदायास त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जात

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाचा अर्थसंकल्प

आलेख क्र. १

(रु. कोटीत)

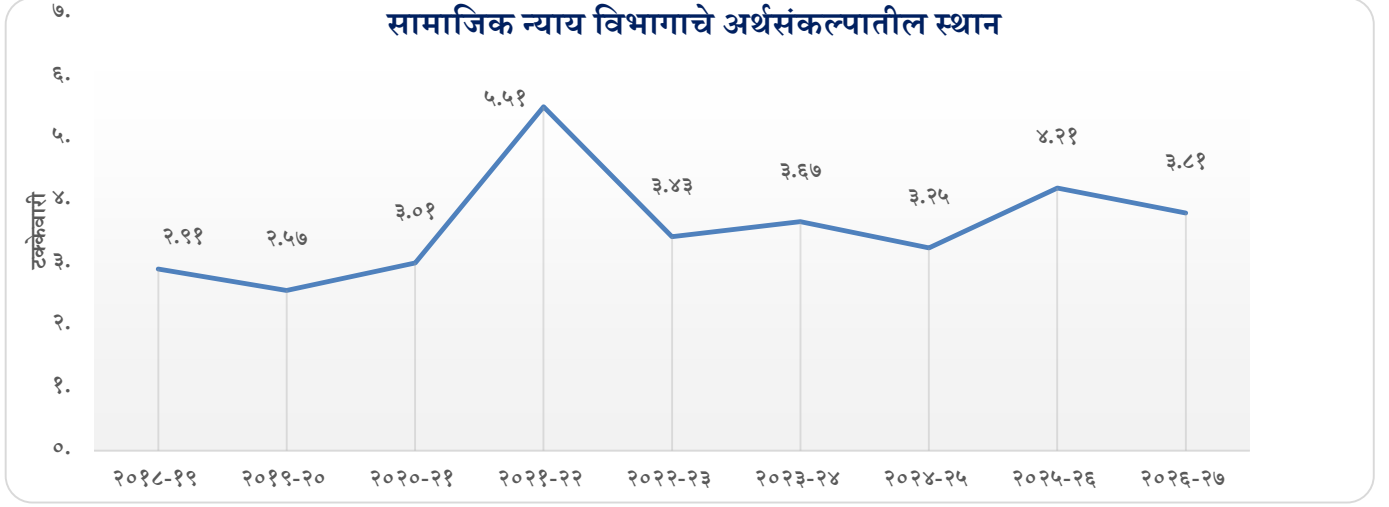
(स्त्रोत : अर्थसंकल्पीय अंदाज पुस्तिका व वित्तविषयक विवरणपत्र - टीप :- अर्थसंकल्पीय अंदाज वर्ष २०२४-२५ चे प्रत्यक्ष, वर्ष २०२५-२६ चे सुधारित व वर्ष २०२६-२७ चे अंदाजित)

वर्ष २०१८-१९ ते २०२४-२५ या ७ वर्षांच्या काळात सरासरी प्रत्यक्ष उपलब्ध निधी रु. १५ हजार १८२ कोटी इतका होता. मात्र अर्थसंकल्पीय अंदाज सरासरी रु. १७ हजार २३१ कोटींचे होते. याचा अर्थ प्रत्येक वर्षी सरासरी रु. २ हजार ४९ (११.८९%) कोटींचा कमी निधी उपलब्ध झाला आहे.

वर्ष २०१८-१९ ते २०२४-२५ या ७ वर्षांत एकाही वर्षी अर्थसंकल्पीय अंदाज किंवा सुधारित अंदाजाएवढा निधी कधीच उपलब्ध झालेला नाही.

**सामाजिक न्याय विभागाचे राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पातील स्थान नगण्य
मागील ७ वर्षांत विभागाचा वाटा सरासरी केवळ ३.१९%**

आलेख क्र. २

(स्रोत : अर्थसंकल्पीय अंदाज पुस्तिका व वित्तविषयक विवरणपत्र - टीप :- अर्थसंकल्पीय अंदाज वर्ष २०२४-२५ चे प्रत्यक्ष, वर्ष २०२५-२६ चे सुधारित व वर्ष २०२६-२७ चे अंदाजित)

- ✘ वर्ष २०१८-१९ ते वर्ष २०२४-२५ या ७ वर्षांच्या कालावधीत राज्य अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाला सरासरी ३.१९% इतकाच निधी उपलब्ध झाला आहे.
- ✘ वर्ष २०३-२४ मध्ये आतापर्यंत सर्वात जास्त म्हणजे ३.६७% इतका निधी उपलब्ध झाला होता. त्यानंतर पुढील वर्ष २०२४-२५ मध्ये त्यात घट होऊन त्यांचे प्रमाण ३.२५% इतके झाल्याची दिसून येते.
- ✘ वर्ष २०१९-२० या वर्षात राज्य अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत सर्वात कमी म्हणजेच केवळ २.५७% निधी उपलब्ध झाला होता.
- ✘ मागील ७ वर्षांत वर्ष २०२१-२२ मध्ये राज्य अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत सर्वात जास्त म्हणजेच ५.५९% खर्च झाला.
- ✘ वर्ष २०२४-२५ मध्ये सामाजिक न्याय विभागावर ३.२५% खर्च झाला असला तरी वर्ष २०२५-२६ चे सुधारीत अंदाज ४.२१% इतके राहिले आहेत.

कैद्यांना सुविधा पुरवा !

मुंबई उच्च न्यायालयाचे राज्य सरकारला आदेश

राज्यभरातील तुरुंगात असलेल्या हजारो कैद्यांच्या आरोग्याबाबत जिल्हावार आहारतज्ज्ञांनी पूर्वसूचना न देता आकस्मिक करावयाची आहे, असे आदेश मुंबई उच्च न्यायालयाने राज्य सरकारला दिले. मात्र त्याची अंमलबजावणी होत नाही.

वर्ष २०२५-२६ साठीचा अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमासाठी असलेला
१६ हजार ४२२ कोटी ५१ लाखाचा निधी अखर्चित !

तक्का क्र. १

(रु. कोटीत)

क्षेत्र	२०२३-२४			२०२४-२५			२०२५-२६		
	प्रस्तावित खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	प्रमाण	प्रस्तावित खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	प्रमाण	प्रस्तावित खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	प्रमाण
अ) राज्य योजना	१०,९४१	९,७९२.४४	८९.५०	१२,८९३.००	९,१७२.१०	७१.१४	१९,६५८.००	५,४२६.६३	२७.६०
कृषि व संलग्न कार्य	१७५.००	८८.४४	५०.५४	३६५.००	१२७.१४	३४.८३	२८५.५५	४१.२१	१४.४३
ग्राम विकास	६०४.५०	१९९.९७	३३.०८	५६९.६६	४४७.५४	७८.५६	२,०५२.६६	४१०.९६	२०.०२
ऊर्जा	८०.००	५६.००	७०.००	९०.००	१३०.८५	१४५.३८	१००.००	६०.००	६०
उद्योग खनिजे	२२०.००	९०.८०	४१.२७	१२०.००	३८.००	३१.६६	१०५.१५	१९.६०	१८.६४
सामाजिक सेवा	९,४४९.९३	९,१६४.०३	९६.९७	११,००३.२७	८,०१३.१७	७२.८२	१२,४५८.०२	४,६८४.७१	३७.६०
सामान्य सेवा	२५२.००	४२.६५	१६.९२	२७३.००	२१७.२१	७९.५६	३७५.००	२.३२	०.६१
इतर कार्यक्रम	१५९.५७	१५०.५५	९४.३५	४७२.०४	१९८.१९	४१.९८	४,२८१	२०७.८३	४.८५
ब) जिल्हा योजना	२,८७९.००	२,८७८.३०	९९.९८	३,०००.०१	२,९९९.१८	९९.९७	३०००.००	८०८.८६	२६.९६
कृषि व संलग्न कार्य	२७९.३३	२५६.२०	९१.७२	२७९.६८	२८०.२४	१००.२०	२८०.७०	८८.५३	३१.५३
ऊर्जा	१६७.३८	१७०.१२	१०१.६४	१८७.८७	१३०.८७	६९.६५	१७७.१६	४३.८६	२४.७५
उद्योग खनिजे	५.९०	५.२९	८९.६६	५.६२	५.५४	९८.५७	५.३६	०.२२	४.१०
वाहतूक-दळणवळण	५२.६४	५३.६४	१०१.९०	५८.१९	५८.२२	१००.०५	६१.०४	५.८८	९.६३
सामाजिक सेवा	२,२७२.९८	२,३०८.६८	१०१.५७	२,३६३.७४	२,४१८.७६	१०२.३२	२,३६३.१०	६४९.४२	२७.४८
नाविष्यपूर्ण योजना	१००.७७	७६.६६	७६.०७	८९.९१	९१.५१	१०१.७७	१९.४८	५.१३	२६.३३
सामान्य सेवा	००	७.७१	०.००	१५.००	१४.०६	९३.७३	९३.१५	१५.८२	१६.९८
एकूण (अ+ब)	१३,८२०.००	१२,६७०.७४	९९.६८	१५,८९३.०१	१२,१७१.२८	७६.५८	२२,६५८.००	६,२३५.४९	२७.५२

(स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०२५-२६)

वर्ष २०२५-२६ मध्ये अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी रु. २२ हजार ६५८ कोटींचा प्रस्तावित निधी उपलब्ध करून दिला असून त्यापैकी १ एप्रिल २०२५ ते १५ फेब्रुवारी २०२६ या ११ महिन्यांच्या कालावधीत केवळ रु. ६ हजार २३५ कोटी ४९ लाखाचा निधी खर्च करण्यात आला आहे. खर्चाचे हे प्रमाण २७.५२% इतके कमी राहिले आहे. या कालावधीत अखर्चित निधी रु. १६ हजार ४२२ कोटी ५१ लाख (७२.४७%) इतका आहे.

वर्ष २०२४-२५ मध्ये अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी रु. १५ हजार ८३९ कोटी १ लाख प्रस्तावित निधी उपलब्ध करून दिला असून त्यापैकी रु. १२ हजार १७१ कोटी २८ लाख (७६.५८%) निधी खर्च करण्यात आला आहे. प्रस्तावित निधी पैकी ३ हजार ७२१ कोटी ७२ लाखांचा (२३.४२%) निधी कमी खर्च झालेला दिसतो.

वर्ष २०२३-२४ मध्ये अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी रु. १३ हजार ८२० कोटींचा निधी प्रस्तावित केला आहे. त्यापैकी रु. १० हजार ९९८ कोटी ०९ लाखांचा (७९.५८%) निधी खर्च करण्यात आला आहे. तर रु. २ हजार ८२१ कोटी ९१ लाखांचा (२०.४१%) निधी अखर्चित राहिला आहे.

कारागृहातून होतेय मानवी हक्कांचे उल्लंघन !
राज्याच्या कारागृहात १४ हजार ७८२ कैदी क्षमतेपेक्षा जास्त कोंबलेले !

तक्का क्र. २

अ.क्र.	कारागृहाचे नाव	अधिकृत बंदी क्षमता	प्रत्यक्ष बंदी क्षमता	प्रत्यक्ष बंदी क्षमता प्रमाण (%)	अतिरिक्त बंदी	अतिरिक्त बंदी प्रमाण (%)
१	मध्यवर्ती नाव	१६,०७५	२७,७११	१७२.३८	११,६३६	७२.३९
२	जिल्हा कारागृह वर्ग १	६,५४३	७,४४५	११३.७८	९०२	१३.७९
३	जिल्हा कारागृह वर्ग २	३,९६०	५,६३१	१४२.१९	१,६७१	४२.२
४	जिल्हा कारागृह वर्ग ३	१,३१९	८४३	६३.९१	-६६३	-५०.२८
	एकूण	२७,८९७	४१,६३०	१४९.२२	१३,७३३	४९.२२

(स्रोत : कारागृह सांख्यिकी, माहिती उपलब्ध, सन- २०२६-२७ गह विभाग-कार्यक्रम अंदाज पत्रक भाग-५)

वर्ष २०२५-२६ पर्यंत मध्यवर्ती कारागृह, जिल्हा कारागृह, यांची एकत्रित बंदी क्षमता २७ हजार ८९७ इतकी होती. त्यामध्ये ४१ हजार ६३० बंदी ठेवण्यात आले होते. म्हणजे उपलब्ध क्षमतेपेक्षा १४९.२२% म्हणजे १३ हजार ७३३ (-४९.२२%) अतिरिक्त बंदी कारागृहात ठेवण्यात आले होते.

मध्यवर्ती कारागृहात १६ हजार ७५ ची बंदी क्षमता असताना २७ हजार ७११ (१७२.३८%) बंदी ठेवण्यात आले होते. म्हणजे ११ हजार ६३६ (७२.३९%) बंदी अतिरिक्त होते.

जिल्हा कारागृह वर्ग -१, कारागृह वर्ग -२, कारागृह वर्ग -३ मध्ये मिळून ११ हजार ८२२ बंदी क्षमता असताना १३ हजार ९१९ (११७.७३%) बंदी ठेवण्यात आले होते. याचाच अर्थ या कारागृहांमध्ये २ हजार ९०७ (१७.३८%) बंदी अतिरिक्त होते.

अतिरिक्त तुरुंग उभारा - उच्च न्यायालयाचा राज्य सरकारला आदेश !

मुंबई व पुण्यासह राज्यभरातील तुरुंगामध्ये क्षमतेपेक्षा जास्त कैदी असल्याने आणि तुरुंगाची स्थिती समाधानकारक नसल्याने त्या विषयी चिंता व्यक्त करतानाच मुंबई व पुण्यात अतिरिक्त तुरुंगांची उभारणी करण्याकरीता राज्य सरकारने तीन महिन्यांच्या आत योग्य ती पावले उचलावीत, असा आदेश मुंबई उच्च न्यायालयाने दिला.